

Національна Академія наук України

Інститут історії України

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

О. Б. Головко

**РУСЬ У МІЖНАРОДНОМУ
ЖИТТІ ЄВРОПИ ІХ—Х ст.**

Київ

1994

Головка ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

У препринті розглядаються історія та закономірності розвитку зовнішніх відносин Русі у IX—X ст.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться середньовічною історією України.

Автор матеріалів, вміщених у препринті, висловлює особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Р е д к о л е г і я : *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк, О.Б.Головка, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, І.С.Хміль, Н.А.Шип, О.І.Ганжа* (відповідальний секретар).

Літературний редактор *В. І. Новицький*

Коректор *Л.В.Бузішвілі*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Набір підготувала *І.М.Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

У пам'ятках європейських авторів IX ст. з'явилися перші згадки про країну та народ "рос" (або "рус"). Хоча ці повідомлення мали лапідарний та поодинокий характер, кожне з них стосувалося важливих в історії Європи подій. Адже саме в IX ст. у слов'ян Східної Європи виникло політичне утворення, що за порівняно невеликий відрізок часу перетворилося на велику державу, яку давньоруські літописці називали "Русь", "Руська земля", а науковці двох останніх століть — "Київська Русь", "Давня Русь", "Давньоруська держава", рідше — "Київська держава" [1—2].

Русь X і наступних століть займала величезну територію від Білого та Балтійського морів на півночі до Чорного та Азовського — на півдні, від Карпат та Західного Бугу на заході до витоків Дону та Волги на сході і була найбільшою серед європейських країн за площею (1,3—1,8 млн. км.). За населенням (4,7—7,9 млн. чол.) східнослов'янська держава поступалася лише Візантійській імперії доби її розвитку (20—24 млн. чол.), країні, на теренах якої з давніх давен була відносно значною щільність населення [3].

Маючи величезні територію і прикордонні зони з оточуючим світом, Русь підтримувала контакти з різними за рівнем розвитку країнами та етнічними утвореннями: мисливцями та скотарями Північно-Східної Європи, кочовиками причорноморських степів, землеробським населенням Центральної Європи та Балкан.

Як відомо, класична дефініція "політика" означає діяльність владних структур по управлінню підлеглим державній владі населенням, "міжнародна політика" — це широкий спектр взаємин між державами. У конкретних обставинах використання цих понять для висвітлення характеру та перебігу взаємин етнополітичних або етнічних утворень буде досить часто

умовним, оскільки у цих взаєминах (частині явища, що характеризується поняттями "міжнародна політика" або "зовнішня політика") відсутні в класичному розумінні суб'єкти міждержавних стосунків (наприклад, система взаємин слов'ян з аварами, уграми, печенігами, народами Півночі тощо). З огляду на це справжні міжнародні відносини слов'ян, Русі розпочалися лише з набуттям ними ознак державності і розвивалися переважно у стосунках з державами Центральної та Західної Європи, Візантією, Хозарією, Волзькою Булгарією.

Отже, як у часовому вимірі внаслідок перехідного характеру доби формування державно-політичної структури, так і в різних напрямках міжнародної політики Русі притаманна величезна строкатість. Ясна річ, питома вага тих чи інших двосторонніх відносин змінювалася в процесі створення та розвитку східнослов'янської держави, а також залежно від загальної геополітичної ситуації навколо Русі. Щодо цього, особливо слід звернути увагу на "степовий фактор" державно-політичного функціонування Русі, який, до речі, мав неабияке значення і для інших країн, зокрема Польщі, Угорщини, Болгарії та Візантії. Потреба приділення додаткової уваги південному напрямку зовнішньополітичної діяльності Русі пояснюється тим, що вона розглядається в контексті історії України, населення, що мешкало на її території з найдавніших часів.

В літературі висвітлюються різні періоди і напрями міжнародної діяльності Русі [4]. Зазначимо, що переважна частина цих праць присвячена двостороннім міждержавним відносинам, а не зовнішній політиці східнослов'янської держави як комплексній проблемі [5]. Цей недолік притаманний і синтетичній праці В.Т.Пашута, в якій використано величезний фактичний матеріал з історії зв'язків східнослов'янської держави з країнами та народами Європи та Азії. Однак лише третя частина цієї монографії, де розповідається про події першої половини XIII ст., присвячена зовнішній політиці Русі, оскільки матеріал про більш ранній період розкриває лише двосторонні стосунки Русі з іншими країнами середньовічного світу [6]. Пізніше вчений зробив спробу узагальнити і теоретично осмислити величезний матеріал з проблеми місця Русі в житті середньовічного суспільства [7]. При розгляді конкретних подій і функцій зовнішньополітичної діяльності східнослов'янської держави в сучасній історіографії важливо місце займають дослідження з історії її кордонів, дипломатичної служби, ідеологічних та релігійних факторів впливу на зовнішню політику Русі [8].

Діяльність політичних центрів східних слов'ян на міжнародній арені проходила паралельно і у взаємозв'язку з об'єднанням їх численних племен в одне державне утворення, процесом розселення слов'ян по території лісової та частково лісостепової смуги Східноруської рівнини. Перший процес здійснювався протягом IX—X ст. і завершився становленням державно-територіального комплексу Русі. Розселення слов'ян по території Східної Європи розпочалося з перших століть нашої ери, відбувалося із заходу на схід і з півдня на північ у першому тисячолітті н.е., у північносхідному напрямі продовжувався ще в XI—XIII ст.

Політичний розвиток слов'ян Східної Європи досліджується на підставі обмеженого кола складних для аналізу джерел і з застосуванням порівняльного методу з близькими за розвитком етносами Європи. Києвоцентричний та новгородоцентричний характери написання літописів дають часто неточне уявлення про те, ніби саме Київ та Новгород були ледве не єдиними провідними державотворчими центрами. Проте процеси створення державних організмів відбувалися, хоча і не однаковою мірою, в кожному регіоні розселення слов'янських союзів племен. Ця теза не суперечить факту нерівномірності еволюції державності в різних регіонах слов'янського світу. Остання тривала досить довго, і в ході її у слов'ян на базі союзів племен виникали перехідні до держави ранньополітичні утворення, якими слід вважати так звані "племінні княжіння". В суспільній структурі цих "племінних княжінь" провідне місце займала племінна верхівка, яка надалі стала основою майбутнього панівного класу феодального суспільства. Консолідація знаті призводила в цей перехідний період до узурпації нею влади у племінних структурах, яка набувала рис публічної влади в класичному розумінні цього поняття [9].

Надзвичайну роль у формуванні нових суспільних відносин відігравала дружина — мобільний інститут соціального примусу, що у військовій сфері поступово замінював племінне ополчення. Плата, яка стягувалася верхівкою (князем, його наближеними, дружиною) на своє утримання, — данина, може розглядатися як перша форма експлуатації. Проте повільний характер змін у племінному житті, консерватизм родинних структур призводили до того, що збільшення прибутків досягалося не за рахунок зростання обсягів поборів, а "екстенсивним шляхом" — через розширення кола підданих цієї знаті. Саме це було причиною підвищеної зовнішньополітичної активності ранньодержавних

утворень, призводило до створення великих, але структурно нерозвинутих ранньодержавних формувань [10].

Процес об'єднання слов'ян Східної Європи проходив дуже повільно. На нього впливали не тільки майже однаковий рівень мілітарної сили сусідніх племінних союзів або "племінних князів", що було перепорою на шляху швидкого підкорення їх одне одному, й те, що досить рано виник новий важливий об'єкт політичних дій племінної верхівки, а саме — значно більш розвинуті у господарському та культурному відношенні країни Півдня (Візантія, країни Закавказзя), напади на які приносили відносно велику і незвичну для слов'янського середовища здобич. Саме необхідність періодичної концентрації великих військових сил для походів на ці країни змушувала вождів-князів близьких за етнічним походженням племінних утворень укладати між собою союзницькі угоди, об'єднувати сили. Б.О.Рибаків вдало називає ці об'єднання "союзами дружин" і зазначає, що велика залежність існування їх від результатів віддалених військових експедицій призводила до тривалого відриву таких "союзів дружин" від своїх земель, життя одноплемеників [11]. У цьому відношенні "союзи дружин" VIII—IX і частково X ст. певною мірою відрізнялися від військових сил слов'ян доби "Великого переселення народів", коли значну роль у походах відігравали прості общинники-ополченці. Зовнішньополітичні акції князів та їх дружин мали і суто ідеологічну мотивацію, оскільки захоплення трофеїв, отримання данини і купівля предметів розкоші значно сприяли зміцненню престижу панівного прошарку населення серед інших членів суспільства, соціальної стратифікації [12].

Для розуміння процесів, що тоді відбувалися у середовищі слов'ян Східної Європи, важливим є порівняння їх з аналогічними процесами у населення Скандинавії доби вікінгів, хоча, безумовно, між ними існували суттєві відмінності, зумовлені специфічними обставинами економічного та суспільного життя норманів. Зокрема, відомо, що протягом двох з половиною століть (з кінця VIII ст. до 1066 р.) на країни Європи було здійснено чимало походів скандинавських дружин, внаслідок яких захоплено значні трофеї, завойовані нові землі (Нормандія, частина англосаксонських королівств тощо), здійснена колонізація північних земель (Ісландія, Гренландія та Північна Америка), вітнги увійшли до складу панівних кіл інших держав, сприяли подальшому розвитку торговельних шляхів [13].

Походи східнослов'янських дружин (в яких, до речі, важливу роль відігравали і скандинави) мали подібний до норманських характер. Проте слід зазначити, що з IX ст. для військових акцій слов'ян Східної Європи, поряд з прагненням захопити військові трофеї, дедалі більше на порядок денний виходять складні, пов'язані із необхідністю реалізації данини завдання — укладення торговельних угод з країнами Півдня, налагодження системи торговельних стосунків [14]. Дружинник і торговець з Русі за кордоном часто виступали в одній особі. В цьому ж столітті відзначається поступове сприйняття представниками правлячої у слов'ян верхівки ідеології та релігії більш розвинутих у суспільно-економічному відношенні країн.

Про перші широкомасштабні акції слов'янських союзів племен та "племінних княжінь" розповідають пам'ятки візантійської агіографічної літератури — життя Стефана Сурозького та Георгія Амастрідського. Цим пам'яткам присвячена величезна історіографія, до зустрічаються досить суперечливі оцінки можливості використання їх свідчень. Проте нині більшість дослідників, говорячи про пізній характер джерел і наявність в їх тексті більш пізніх історичних свідчень, визнають, що в основному вони відображають події кінця VIII — перших десятиліть IX ст., коли племінна верхівка слов'ян Східної Європи здійснювала енергійні кроки з метою виходу на міжнародну арену [15].

Наприкінці VIII — на початку IX ст. слов'янські дружини здійснили великий похід на південне узбережжя Криму, захопили значну територію від Сурожа до Корчева. У другій чверті IX ст. джерела повідомляють про напад слов'ян на велике малоазіатське місто Візантійської імперії — Амастріду [16]. А. М. Сахаров, який систематизував новітню літературу про ці події, зазначає, що сучасним історикам відомі далеко не всі тогочасні військові акції слов'янських дружин [17]. Погоджуючись з цим, зазначимо, що навряд чи подібні походи проходили досить часто. Вони були певними віхами у міжнародному житті: після кожного подібного походу укладалися угоди, що відкривали перспективу для чергового кроку на міжнародній арені з метою вирішення більш глобального завдання. Такі акції потребували серйозної, тривалої організації, концентрації мілітарних зусиль багатьох союзів племен та "племінних княжінь".

У травні 839 р. до столиці Східнофранкської імперії — Інгільгейма прибуло посольство візантійського василевса Феофіла. Розповідаючи про прийом, який влаштував з нагоди їх

приїзду імператор Людовик, західноєвропейський хроніст Пруденцій писав, що разом із візантійськими дипломатами туди прибули посланці невідомої в тих землях країни "Рос". Як і у випадку з походами на Сурож та Амастріду, в літературі висловлювалося чимало різних поглядів щодо ідентифікації цієї країни та розуміння згаданої події в Інгільгеймі. Нині серед дослідників переважає думка, що країна "Рос" — це політичне формування слов'ян у Середньому Подніпров'ї, що отримало в науці назву "Руська земля". Висновок про існування цього ранньополітичного об'єднання було зроблено на підставі аналізу літописних повідомлень, використання їх авторами поняття "Руська земля" у його вузькому та широкому розумінні [18].

Співставлення джерел того часу дає підставу вважати, що у VIII або, можливо, наприкінці VII ст. значна частина слов'ян Південно-Східної Європи (в'ятичі, радимичі, сіверяни, поляни) потрапила під контроль Хозарської держави. Безумовно, експансія хозар негативно позначилася на розвитку слов'янських племен, хоча водночас цей чинник мав сприяти консолідації останніх, прискорити формування у них державності [19]. Вірогідно, створення суперсоюзу "Руська земля" відбулося ще у другій половині VIII ст., і до нього увійшли поляни і якась частина сіверян [20]. На межі VIII—IX ст. цьому суперсоюзіві (або "племінному княжінню") вдалося позбавитися залежності хозар. Активні дії "Руської землі" разом з іншими слов'янськими угрупованнями проти грецьких володінь у Криму та Малій Азії призвели до загострення слов'яно-хозарських відносин, оскільки хозари намагалися встановити гегемонію у східній частині Північного Причорномор'я.

Саме для пошуку союзників у боротьбі проти Хозарського каганату володарі "Руської землі" біля 838 р. направили посольство до Константинополя, яке згодом опинилося при дворі Людовика [21]. А.П.Новосельцев має рацію, коли ставить запитання, навіщо русам були потрібні контакти з візантійцями, які незадовго до того надіслали до хозар досвідченого інженера Петрону для спорудження проти русів фортеці Саркел на Дону. На думку вченого, це не могло стати перешкодою для дипломатів з Русі, оскільки Візантія прагнула до "роздмухування ворожнечі між місцевими племенами і постійних союзників не шукала" [22]. Характер інформації Бертинських аналізів про подорож посольства русів, на наш погляд, дає підставу для сумніву в можливості позитивного вирішення цими посланцями своїх завдань у Константинополі. Можливо, саме тому опинилися посли з країни

"Рос" при дворі Людовика. Проте вони також навряд чи добилися якихось результатів. В усякому разі згаданий вище автор аналіз Пруденцій нічого про це не пише [23].

Під час зустрічі з Людовиком посла "Руської землі" підкреслювали, що володар їх країни має титул "хакан" (каган). Поява подібної титулатури на Русі, крім необхідності створення власної дипломатично-ідеологічної програми, що характерно для суспільства перехідного до державності періоду, була пов'язана і з намаганнями політиків "Руської землі" протиставити своїх володарів монархам Хозарії, з якою слов'яни вели вперту боротьбу [24].

В цей час у джерелах з'являються відомості про прийняття християнства представниками східнослов'янських дружин. Ці факти можна охарактеризувати як "формальні хрещення", бо вони мали кон'юнктурно-політичний, а не світоглядний характер. Механізм такого явища стане зрозумілим, якщо згадати про аналогічні навернення норманських ватажків, які неодноразово приймали хрещення з метою одержання матеріального або політичного зиску. Тому ми не можемо поділяти скептицизм авторів, які висловлюють сумнів щодо "хрещення" слов'янського князя Бравліна [25]. Більш того, є, на наш погляд, підстави припускати, що під вплив грецької церкви потрапили і учасники походу на Амастріду. Цей висновок підтверджує такий фрагмент з життя Георгія Амастрідського: "Одна труна була достатньо сильною для того, щоб виявити безумство варварів, припинити смертогубство, зупинити звірства, навернути більш лютих, ніж вовки, до лагідності овець і примусити тих, хто поклонявся гаям та лукам, поважати господні храми" [26]. Згадка у джерелі про поклоніння русів-язичників гаям і лукам має цілком реальний характер і відповідає сучасним уявленням про світогляд дохристиянської Русі [27].

Джерела не зберегли відомостей про розвиток відносин "Руської землі" з Хозарією у другій чверті IX ст., проте є підстави гадати, що до 60-х років того століття, тобто до здійснення величезного походу східнослов'янського війська на Константинополь, слов'янським вождям-князям вдалося подолати опір у причорноморських степах хозар та їх сателітів — угрів. Дослідження А.П.Новосельцевим цікавої інформації про звернення представників кавказьких племен — санарів до володарів Хозарії, Візантії та східних слов'ян на початку 50-х років з проханням допомогти їм у боротьбі проти арабів дало вченому підстави стверджувати, що слов'янам Східної Європи на той

час вдалося досягти значних успіхів у зміцненні позицій на світовій арені. А.П.Новосельцев також підкреслює, що поява та зміцнення Русі поклали край хозарській гегемонії у Східній Європі, призвели до швидкого перетворення Хозарської держави на другорядну політичну силу [28].

Відзначаючи певну гіпотетичність наших побудов історії взаємин примітивного за політичним устроєм ранньодержавного формування "Руської землі" з країнами Півдня, слід визнати, що взаємодію з останніми інших східнослов'янських утворень уявити ще складніше. Важливо звернути увагу, що в IX ст. в основному завершився процес розселення слов'ян по території Східної Європи, і вже склалася етнополітична карта цього ареалу, хрестоматійно відома з перших сторінок "Повісті временних літ". Важливо, що відтоді в житті племінних союзів спостерігалася еволюція в напрямку перетворення їх на "племінні князіння", ранньополітичні утворення. Такий процес раніше відбувався на півдні, де, крім полян і древлян, мав місце у слов'ян Прикарпаття [29]. У VIII—IX ст. саме під кутом зору цих політичних процесів вірогідно слід розглядати розпад величезного об'єднання кривичів.

Наведений матеріал дає підставу вважати, з одного боку, що у всіх без винятку слов'янських союзів племен проходили політичні процеси формування ранньодержавних утворень, а, по-друге, що ці процеси відбувалися нерівномірно. У деяких союзах племен формування політичних структур не досягло належного рівня на момент їх включення до державно-адміністративної системи Русі. Щодо цього важливою є згадка про збереження якоїсь перехідної до ранньополітичних структур системи у в'ятичів на початку XII ст., з князем яких — Ходотою — воював Володимир Мономах [30].

На півночі державотворчі процеси найбільш чітко проявилися у словенів. Їх стимулятором значною мірою стало проникнення в цей регіон варязьких находників. Останні не тільки сприяли консолідації словенського політичного утворення, але, будучи мобільними у політико-мілітарному плані, прагнули просунути на південь, використовуючи Дніпровський та Волзький шляхи, зайняти провідні позиції в інших регіонах слов'янського світу. Літопис не тільки відобразив ці процеси, але, зокрема, розповів про суперництво між двома політичними центрами східних слов'ян: полянським та словенським, в якому, безумовно, лідерство належало містові на Дніпрі, що стало столицею держави Русь. З літопису нам відомо про змагання

різних варязьких кланів за володіння Києвом в середині IX ст. сюди прибули варязькі дружини на чолі з Аскольдом та Діром, пізніше владу тут захопили прибічники Олега та Ігоря [31].

Поява скандинавів на півночі Східної Європи відбулася на сто років раніше, коли вони утворили свій опорний пункт у Ладозі (середина VIII ст.) [32]. Важко сказати, ким був за етнічним походженням керівник походу на Сурож та Корчев Бравлін, проте є велика вірогідність його неслов'янського, можливо варязького, походження [33]. Спроба деяких авторів переінакшити його ім'я на слов'янське — Бранлів навряд чи може розглядатися серйозно. Посли з Русі до двох імператорів Феофіла та Людовика були за походженням "свеонами" (шведами?). Факт цей незаперечний, і навряд чи може викликати вагомі контраргументи. Складніше сказати, кого представляли вони за кордоном: якусь скандинавську дружинну верхівку із Східної Європи чи використовувалися володарями з Русі як дипломати-найманці. Цікаву версію щодо появи цих "свеонів" у Середньому Подніпров'ї висловив В.М.Зоценко, який вважає, що їх поява у столиці "Руської землі" була наслідком анти-скандинавського повстання куршів у Прибалтиці [34].

Найважливішою подією зовнішньої політики східних слов'ян IX ст., безумовно, був похід давньоруських дружин на Константинополь 860 р. [35] Його здійснення — не тільки наслідок зміцнення об'єднання "Руська земля", а й створення широкої коаліції дружин усіх східнослов'янських союзів племен. Патріарх константинопольський Фотій писав, що на столицю імперії напав народ до тих часів "невідомий, але який одержав значення, незначний та бідний, але який досяг осяяної висоти і незліченого багатства" [36].

Переговори, що відбулися після завершення бойових дій, призвели, як довів А.М.Сахаров, до укладення договору "миру та дружби", що в дипломатичній практиці середньовіччя означало офіційне визнання Русі Візантійською імперією [37]. Ймовірно, між двома державами було укладено й торговельну угоду, статті якої пізніше знайшли відображення і розвитку у русько-візантійських угодах X ст.

У IX ст. візантійське духовенство доклало чимало зусиль для навернення до християнства слов'ян Центральної та Східної Європи. Яскравим прикладом цього була діяльність солунських священників Костянтина-Кирила та Мефодія в Моравії, їх учнів у Болгарії та Сербії. Аналогічні процеси спостерігаються і в Східній Європі. Так, в "Окружному посланні" патріарха Фотія роз-

повідаться, що частина давньоруської знаті прийняла нову християнську віру в Константинополі, а на Русь було відправлено спеціальну місію для здійснення християнізації слов'ян. Близьке до нього за змістом свідчення є в біографії імператора Василя I Македонянина, що належало перу візантійського василевса X ст. Костянтина Багрянородного, однак у цій пам'ятці подія відноситься до часів, коли на патріаршому столі сидів спадкоємець Фотія — Ігнатій [38]. Така розбіжність в інформації не є суперечливою, бо свідчила про тривалий період діяльності греків-священників на Русі. Події 60-х років — похід русів на Константинополь, а згодом хрещення руської знаті знайшли відгук у Європі, зокрема у вересні 865 р. про них згадує папа римський Миколай I у листі до візантійського імператора Михаїла, де йдеться про напад слов'ян-язичників на столицю Візантії.

У цей час процедура "хрещення" практично не позначалася на зміні світосприйняття, а зводилася головним чином до суто політичного акту. До того ж стосувалася вона лише невеликої кількості дружинників на чолі з князями-вождями. Повернувшись додому з Греції, вони продовжували поклонятися традиційним язичницьким богам. Проте перший крок на шляху до прийняття християнства як світоглядної системи було вже зроблено.

Активні зовнішньополітичні дії слов'ян Східної Європи привели до виникнення стабільних торговельних зв'язків Русі з Візантією та країнами Близького Сходу. Про цю торгівлю в IX ст. розповідає арабський автор ібн-Хордадбех, котрий, між іншим, писав про прибуття до Багдада купців з Русі [39].

У другій половині IX ст. процеси державного формування Русі стають ще більш явними. Крім полян, на півдні вони прослідковуються у древлян та уличів. Про існування зародків політичних інституцій у перших свідчать матеріали літописів X ст., де згадується про існування у західних сусідів полян сильної князівської та боярської влади [40].

Аналогічний рівень розвитку вірогідно був притаманний і уличам. У "Повісті временних літ" читаємо: "... а уличи и тиверьци сидяху по Днестру, приседяху к Дунаеви. Бе множество их, седяху бо по Днестру оли до моря суть гради их и до сегодня, да то зваху от Грек Великая Скуфь" [41]. Про численні уличські "гради" (укріплені міста) згадує у своїй праці IX ст. так званий Баварський Географ, який налічив їх у цих племен 140 [42]. В північноруських літописах названо ще один район розселення уличів — сучасна південна Київщина, де

знаходився літописний центр цих племен — Пересічен (дослідники його локалізують на місці сучасного села Тясмин Київської області). Останній згадується як столиця уличів в описі їх боротьби з русами в середині X ст.

940 р., за даними новгородських літописів, уличі втратили свою столицю і переселилися на нижній Дніпро, а згодом — Дністер. Подальший розвиток цих племен був ускладнений просуванням у причорноморські стени печенізьких орд. Частина уличів відійшла на північ, багато — на Балкани, решта стала основою берладницько-бродницького населення степів між Дунаєм і Доном [43].

На півночі Східної Європи державотворчі процеси в цей час стали проявлятися у полочан ("племінне княжіння", що виникло на річці Полоті внаслідок розпаду великого союзу племен кривичів) і продовжували розвиватися у словенів. Необхідно зазначити, що етнічна строкатість місцевого населення ускладнювала становлення тут ранньополітичних структур. Зокрема, у формуванні їх у словен, крім, власне, слов'ян, активну роль відіграло угро-фінське населення. В середині IX ст. створюється велика конфедерація слов'яно-угро-фінських племен, центром яких спочатку, вірогідно, була Ладога, згодом — Новгород [44]. У цей час у Східній Європі високу активність виявляли скандинавські дружини, які намагалися завоювати нові землі.

У зв'язку з цим слід зупинитися на структурі політичного управління тогочасного суспільства, оскільки вона мала значення і для міжнародної діяльності Русі, її дипломатичної служби. Перш за все у перехідний до формування державності період пройшов кілька етапів розвитку інституту дружини. Для кожного з них були притаманні певні пріоритетні ознаки. Виникнення дружини у слов'ян відбулося ще у добу "Великого переселення народів", коли з общинної структури виділяється дружинний прошарок. Спочатку вона, ймовірно, збиралася лише на час військових дій [45]. На цьому етапі зв'язок дружини з общинно-племінною структурою ще мав певне значення. Основною метою дій дружин було захоплення трофеїв. На межі VIII та IX ст. функції дружини видозмінюються. Крім традиційного захоплення військової здобичі, важливим напрямом діяльності дружинників стає встановлення системи підданства над підкореними су дами [46] і торговельних відносин з іншими, більш розвиненими і віддаленими країнами. Мобільність дружинників, незалежне їх існування від власних племінних

структур на цей час досягає найбільшого рівня, який поступово починає згасати у другій половині X—на початку XI ст.

Про існування відносно автономних, порівняно з іншими, прошарків населення, дружин свідчать велетенські комплекси в Гнездово на Смоленщині, Шестовицях на Чернігівщині тощо, де виявлено високий процент поховань вихідців із Скандинавії [47]. Вивчення ж скандинавської матеріальної культури показує, що частина її носіїв лише тимчасово перебувала на Русі, виконуючи функції найманців. Інше угруповання увійшло до складу панівної верхівки східнослов'янського суспільства. Відзначаючи це, ми не можемо погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що знать Русі складалася винятково з скандинавських ярлів [48]. Відірваність носіїв норманської культури від батьківщини робила їх мобільнішими, а звідси і більш активними у військовому та політичному відношенні порівняно з слов'янськими дружинниками. Розглядаючи передумови формування і характер існування північної конфедерації східнослов'янських племен, О.О.Мельникова називає її ранньою державою дружинного типу [49]. Ця характеристика може застосовуватися і щодо інших ранньополітичних утворень Східної Європи цього періоду.

Під час міжплемінних війн між різними етносоціальними утвореннями нерідко відбувався процес переходу дружинних угруповань з одного табору до іншого. Наприклад, влітку 1018 р. велика кількість слов'яно-варязької знаті переселилася з Русі у Польщу, про що свідчать не тільки письмові джерела, а й матеріали археологічних досліджень польського археолога К. Яжджевського [50]. Тривала рівновага сил, виснажливі війни між сусідами внаслідок цієї рівноваги зумовлювали запрошення позаплемінних дружин.

Саме у зв'язку з цим цікавою є думка дослідників про наявність реальної основи літописного оповідання про запрошення Рюрика північною конфедерацією слов'янських та угро-фінських племен з метою подолання усобиць і зміцнення влади верхівки цієї конфедерації [51]. Зазначимо, що роль скандинавів у політичному житті Русі у першій половині XI ст. різке зменшується, що пов'язано із загальним падінням активності норманських вихідців у країнах Європи, асиміляцією вікінгів на Русі, а також збільшенням панівного прошарку східнослов'янського суспільства, що відбувався за рахунок переважно місцевого населення.

Висока активність скандинавів сприяла не тільки тому, що вони протягом значного відрізка часу стали важливою силою в житті новгородських словен, активно впливали на розвиток полоцького об'єднання слов'ян (у середині X ст. скандинав Рогволод створив тут своє державне формування), а й успішній боротьбі їх за опанування найбільш сильним слов'янським об'єднанням — "Руською землею". 882 р., як відомо, новгородський володар Олег (вірогідно, не князь, а опікун малолітнього князя Ігоря) захопив Київ, внаслідок чого відбулося підкорення одній панівній династії двох найбільших державних утворень слов'ян Східної Європи. Г.Ловмянський, докладно проаналізувавши цю подію, вважає, що Олег завоював полянську столицю спираючись на підтримку київської верхівки [52]. Однак, якщо навіть визнати перемогу новгородців у війні, перехід прихильників Олега з півночі на південь звів нанівець результати цієї перемоги. Цікаво, що за розпорядженням Олега з цього часу і аж до смерті Ярослава Володимировича Русь виплачувала данину варягам.

Протягом X ст. скандинави поступово втрачають свої позиції на Русі, і в часи правління Володимира та Ярослава перетворюються на звичайних найманців, хоча деякі з них (Свенельд, Асмуд, пізніше Еймунд, Гаральд) займали високе становище в ієрархії Русі. Тоді важливим напрямом фактично зовнішньополітичної діяльності київського політичного центру продовжувала залишатися об'єднувача діяльність, проте в ній спостерігаються певні зміни, оскільки володарям Русі вдавалося на тривалий час поширювати свій вплив на чимало сусідніх союзів племен та "племінних князів".

Ця залежність інколи була номінальною, а з багатьма племінними об'єднаннями Олег підтримував союзницькі відносини. Зокрема, в походах Олега брали участь в'ятичі, хорвати, тиверці, проте, очевидно, вони були лише союзниками князя. В тексті договору з греками 911 р. зазначається, що послі Олега (більшість з яких, судячи з їх імен, були скандинавами) представляли не тільки київського володаря, а й були "... и от всех: иже суть под его (Олега. — *О.Г.*) светлых и великих князь, и его великих бояр..." [53].

Князювання Олега знаменувало новий етап у взаєминах Русі з південними сусідами. Перш за все князь успішно воював з хозарами, внаслідок чого радимичі та частина сіверян перейшли під його владу. Ослаблення Хозарського каганату призвело до кардинальних змін у причорноморських степах,

які поступово займають печенізькі орди. Давньоруський літопис фіксує появу печенігів під 915 р.: "В лето 6423. Придоша неченези первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю" [54]. Проте пересування кочівників до регіону на південь від Русі розпочалося раніше—приблизно у 80—90-х роках IX ст. [55]. Це одразу позначилося на житті угрів та уличів, що мешкали у степовій та лісостеповій смузі Північного Причорномор'я.

Угри, залишивши район свого постійного перебування, зробили спробу освоїти південноруські землі. "В лето 6406,—повідомляє літопис,—Идоша угры мимо Киева горою, пришедшу к Днепру и сташа вежами; беша бо хотяше, аки се половци" [56]. Пізня угорська хроніка, яка, на думку її дослідника В.П.Шушарина, адекватно передає події тих часів, також розповідає про спробу угрів захопити землі русів, але останні домовилися з нападниками про мир в обмін на обіцянку сплачувати кочовикам данину [57]. Вірогідно, ця данина, якщо і мала місце, була одноразовою або нетривалою.

На початку X ст. угри переселилися до Паннонської котловини, і протягом кількох десятиліть угорський фактор відіграв важливу роль у європейській політиці, оскільки угри протягом першої половини X ст. здійснили чимало походів проти сусідніх країн (Германії, Франції, Італії, Болгарії, Візантії, навіть Іспанії [58]. Лише перемога германського короля Генріха I Птахолова разом із чеськими союзниками над угорським військом на р. Лех поблизу Аугсбурга (955 р.) фактично поклала край цій експансії.

Певні досягнення слов'ян у справі консолідації своїх об'єднань в єдиний державний організм, їх успішне протистояння хозарам, уграм та варягам створили умови для нових зовнішньополітичних акцій Русі. На початку X ст., після здійснення вдалого походу на Константинополь, київська адміністрація підписала важливі угоди з Візантійською імперією, які мали величезне значення для регламентування взаємин між двома державами, перш за все у напрямі розширення та систематизації економічних зв'язків [59]. Одночасно руси здійснили похід на Закавказзя.

Початок X ст. був етапним у розвитку дипломатичної служби Русі. На базі звичаєвого права було створено перший юридичний звід нормативних актів—"Руский закон" [60], в якому відображено не лише норми внутрішнього життя, а й певний досвід міжнародних відносин Русі. Використання слов'ян-

ською верхівкою власної релігії як найвищої санкції під час укладення міжнародних угод є свідченням того, що язичництво Русі на міжнародному рівні набуло рис державного віросповідання. 944 р. таких же рис набуло християнство, послідовники якого з оточення Ігоря присягалися своїми святинами. Якщо у VIII і значною мірою в IX ст. давньоруська дружина під час встановлення дипломатичних відносин розглядала їх як суб'єкт перетрактацій, то тепер ці угоди набули більш чіткого двостороннього загальнодержавного характеру.

Розвиток зовнішньополітичної діяльності князя Ігоря, крім останніх років його володарювання, майже не відображений у джерелах. Вони розповідають лише про об'єднавчу політику київського центру, а саме про новий конфлікт Русі з древлянами, котрі після смерті Олега прагнули позбавитися залежності Київської держави. "И древляне затворишася от Игоря по Олгове смерти. В лето 6422 (914 р.—*О.Г.*). Иде Игорь на древляны, и победив а, возложи на нь дань больше Олгови" [61]. Можна припустити, що тоді посилювався вплив Києва і на інші східнослов'янські землі. На степовому кордоні Ігор уклав 915 р. мир з печенігами, а 920 р. князь "воював на печенеги" [62]. У першій половині X ст. кочовики ще не стали серйозними суперниками Русі у причорноморських степах, проте рахуватися з ними слов'янам доводилося, оскільки від становища у степу залежало функціонування південної торговельної артерії.

В 941 та 944 рр. князь Ігор здійснив походи проти Візантії, які можна розглядати в контексті значних змін у суспільно-політичному житті Русі, що позначилися на характері зовнішньої політики та дипломатії східнослов'янської держави. Означені моменти проелідковуються шляхом порівняння угод Русі з Візантійською імперією. В договорі 911 р. майже на рівних з верховним володарем відзначаються "светлые и великие князь". Володіння останніх ("племенні княжіння") увійшли до складу Давньоруської держави. У розповіді про похід 907 р. згадується про вимогу Олега сплатити греками данину "на рускыа грады: первое на Киев, та же на Чернигов, на Переяславль, на Полтеск, на Ростов, на Любечь и на прочаа грады, по тем же бо городам, седяху велиции князи, под Олгом суже" [63].

В договорі 944 р. згадуються лише князі ("княжье"), що означало серйозне ослаблення політичної сили племінних династій і водночас посилення київського володаря. Забігаючи наперед, зазначимо, що серед осіб, які підписали угоду з візантійцями в часи Святослава, крім київського князя, лише

згадуються бояри. Це свідчить не тільки про ліквідацію впливу племінних володарів на розвиток міжнародних відносин Русі, а й про неухильний рух об'єднавчої діяльності київського центру з сфери зовнішньої політики до сфери внутрішньої політики [64]. Проте і в правління нащадків Святослава тривав процес включення деяких східнослов'янських земель, "племінних князів" та союзів племен до складу Русі.

Під час князювання Ольги відбулися нові якісні зміни у політичному розвитку Київської держави, що позначилося на відносинах східнослов'янської держави з іншими східнослов'янськими землями та племенами, які ще більше входять у структуру Русі. Виникає нова, більш складна система експлуатації підвладних Києву земель, що виявилось у створенні досконалої системи збору данини — системи становищ та погостів. Раніше аналогічна система почала, вірогідно, створюватися у древлян, де, крім власних володарів, фактично намісником був Свенельд. Можливо, певні неузгодженості між ним та київським князем стали причиною трагічної загибелі Ігоря. Ця подія знайшла відображення не тільки в літописах, а й у візантійській хроніці Льва Диякона, який розповідає, що Ігор був взятий своїми противниками у полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл [65]. Це свідчить про значну увагу Візантії до подій у північнопричорноморській державі, політика якої мала неабиякий вплив на Константинополь.

Тісний зв'язок дій київської дружинно-боярської верхівки щодо інших східнослов'янських земель, які в X ст. можна розглядати як зовнішню, так і внутрішню політику, з практикою міжнародного життя Русі яскраво показано у відомому трактаті "Про управління імперією" візантійського імператора Костянтина Багрянородного (розповідь про процес збирання київською адміністрацією данини з підлеглого населення та реалізації її під час щорічних торговельних експедицій русів до Константинополя). Зміст цієї докладної розповіді свідчить, що вона була написана на підставі вражень якогось грецького мандрівника до Києва, показує великий інтерес візантійців до життя північних сусідів.

З тексту пам'ятки видно, що вся територія держави умовно поділялася на дві частини. Перша — безпосередньо підпорядкований Києву ареал, де знаходилися такі міста, як Новгород, Смоленськ, Чернігів, Любеч, Вишгород, друга — підлеглі Русі племінні союзи ("племінні князівні") [66]. В правління Ольги

до першої частини переходять землі могутнього до середини X ст. "племінного княжіння" древлян.

Зростання ролі нової релігії — християнства — у духовному житті Русі в середині X ст. диктувало необхідність включення східнослов'янської держави до системи християнських країн, встановлення у зв'язку з цим нових відносин з Візантією, духовенство якої могло здійснити наступний крок у християнізації слов'ян Східної Європи: провести в церковно-політичному плані навернення до християнства всього населення Русі. В цей час в ідеологічному житті країни відбуваються зміни, пов'язані не лише з проникненням сюди і запозиченням слов'янами іноземних релігійних учень [67], а й з еволюцією власних світоглядних систем, що насамперед виявилось у перетворенні язичництва та ранньокласову в соціальному плані віру [68]. Таким чином, X ст. в історії Русі можна розглядати як час співіснування, синкретизму і протистояння двох релігій правлячої еліти східнослов'янського світу, які суперечили місцевим племінним віруванням.

У боротьбі християнства та дружинного язичництва в кінцевому підсумку перемогло перше, але альтернативна ситуація, що виникла в ідеологічному житті Русі ще в IX ст., вирішувалася протягом майже всього X ст., а після запровадження християнства як офіційного віросповідання призвело до довготривалого існування двовір'я. Заходи княгині Ольги, спрямовані на запровадження нової релігії в країні, повинні були розпочати процес християнізації східнослов'янського населення. Незважаючи на складні взаємини у цьому питанні адміністрації княгині з грецьким патріархом, дальші контакти Ольги з германським духівництвом, що привело до язичницької реакції в 962 р., вважаємо, що з формально-юридичного боку Русь після хрещення Ольги стає християнською країною [69]. Для розвитку цього сюжету відзначимо, що з позицій візантійських уявлень такою східнослов'янська держава стала ще за часів Аскольда, тому грецькі автори не повідомляють ні про діяльність Ольги, ні про більш пізню діяльність князя Володимира у напрямку християнізації Русі.

При розгляді інформації про князів X ст. слід виділити чітке протиставлення монахами-книжниками діяльності володарів-християн та володарів-язичників. Безумовно, в процесі еволюції давньоруської державності, суспільства та ідеології відбувалася певна еволюція управлінських структур, методів діяльності верхівки Русі, проте вказане протиставлення не

відповідало історичним реаліям, а було більшою мірою виявом літературної тенденції літописання [70].

Так, при ознайомленні з текстом літопису створюється враження, що нащадок Ольги Святослав переважно займався зовнішньополітичними справами: здійснив блискавичний похід на Волгу, завдав нищівної поразки Хозарській державі, а потім втрутився у запеклу війну на Балканах. Згадаємо хрестоматійно відомі фрагменти літопису: "И послаша кияне к Святославу, глаголиша: „Тя, княже, чюжеи земли ищещи и блюдеши, а своєю ся охабив,...“; "Рече Святослав к матери своєю и болярам своим: „Не любо ми есть в Киеве быти, хочу жити в Переяславци на Дунай, яко середя земли моя,..." [71]. Проте при Святославі Ігоревичі відбувалися і певні внутрішні перетворення, про які літописці не згадували або на яких не акцентували увагу. Йдеться не лише про підкорення Руссю землі в'ятичів, а й про зміцнення влади київського князя у віддалених від столиці районах східнослов'янського світу, про що свідчать знахідки печаток з іменем Святослава у Воїні, Новгороді, Пліснеську та Ізяславлі [72]. Посадження синів Святослава на князівський стіл у Києві, Новгороді та Овручі, на нашу думку, слід розглядати як крок уперед на шляху створення нової адміністративної системи, яку розвинув і вдосконалив Володимир Святославич.

Зміна суспільно-політичних відносин на Русі виявилася і у розширенні сфери та ускладненні характеру міжнародних взаємин східнослов'янської держави. Ще при правлінні Ольги було зроблено серйозні кроки у напрямку розвитку відносин з однією з найпотужніших на той час країн — Германською імперією. Нещодавно О.В.Назаренко зробив цікаві спостереження щодо продовження цих взаємин у правління Святослава та його сина Ярополка [73].

Як відомо, Святослав негативно ставився до християнства: орієнтувався на дружинне язичництво, яке в його правління ще більше набуло форм розвинутого політеїзму [74]. Однак навіть тоді на Русі зростає кількість християн, які, судячи з тексту "Повісті временних літ", зустрічалися і в найближчому оточенні руського князя [75].

Г.Г.Літаврін звернув увагу на те, що під час переговорів з греками, вимагаючи від них сплатити великий викуп, київський князь заявив: "Якщо ромей не захочуть виплатити те, що я вимагаю, то нехай зараз же залишать Європу і забираються до Азії" [76]. Ця фраза, на думку вченого, є доказом існування в дохристиянські часи чітких зовнішньополітичних концепцій

діяльності київського центру. Розподіл влади між синами князя 970 р., на наш погляд, можна розглядати як прагнення Святослава утворити величезну державу, в якій йому повинні були підкорятися володарі інших країн, у тому числі власні сини — князі-намісники Києва, Овруча та Новгород. Аналогічну ідею створення універсальної держави наприкінці X ст. висував германський імператор Оттон III, який прагнув об'єднати під своїм скіпетром Германію, Італію, Францію та Польщу [77].

Розглядаючи зовнішню політику Русі часів правління Святослава Ігоровича, слід звернути увагу на той факт, що в її східному напрямку неабияке значення мало встановлення контактів Русі з торками-огузами, які з середини X ст. вели жорстоку боротьбу з Хозарським каганатом [78]. Водночас розгром Хозарії союзниками у другій половині 60-х років призвів до пересування торків на захід, що зумовило збільшення кочівницького населення у причорноморських степах і значно погіршило ситуацію на південних кордонах Русі наприкінці X ст.

Правління Володимира Святославича (980—1015 рр.) справедливо розглядається як перехідне в історії Русі. В той час остаточно завершується процес державно-територіального оформлення Русі, її об'єднувча політика остаточно стає внутрішньою, чому значною мірою сприяла адміністративна реформа князя Володимира [79]. Наприкінці X ст. до Русі були приєднані землі полочан, остаточно включені землі радимичів, в'ятичів, відвоюється у Чехії південно-західний регіон розселення східних слов'ян — район так званих "Червенських градів". Приєднання останніх робить Русь суб'єктом активної центральноєвропейської політики. Наприкінці століття Русь встановлює дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Польщею, уклавши з ними договори "миру та любові". Дві останні держави, а також скандинавські країни в цей час стають членами християнського співтовариства. На відміну від вказаних держав нове віросповідання Давньоруська держава приймала не з Рима, а з Константинополя, що зумовлювалося багаторічними економічними, політичними та культурними зв'язками східних слов'ян з Візантією [80]. Прийняття християнства, крім інших факторів, сприяло розвитку зовнішньополітичних стосунків з європейськими країнами, вводило Русь до світового "християнського співтовариства націй".

Крім церковно-політичних обставин, у часи Володимира у візантійській політиці Русі спостерігається прагнення розвивати традиційні на той час відносини, пов'язані перш за все з

розвитком торгівлі. Іншим важливим аспектом взаємин двох країн стало постійне запрошення до Константинополя воїнів-найманців, які вперше тут з'явилися ще за часів Ольги. Відомо, що з 488 р. у Візантії постійно перебував шеститисячний варяго-руський корпус [81].

В контексті розвитку взаємин з Візантією становить інтерес ставлення Русі до Криму. Інтерес Русі до Криму виник ще за часів князя Ігоря, проте, на наш погляд, слушним є висновок О.В.Гадла про включення східного Криму до складу східно-слов'янської держави і заснування Тмутараканського князівства саме у часи правління Володимира [82].

Цей висновок слід розглядати в контексті із загадковим повідомленням "Повісті временних літ" про похід Володимира проти болгар [83]. В літературі тривалий час точилася дискусія: про яких болгар — волзьких чи дунайських — йдеться у повідомленні. Зокрема, академік Б.Д.Греков вважав, що київські дружинники воювали проти Волзької Булгарії [84]. А.П.Новосельцев висловив припущення, що князь Володимир Святославич здійснив похід проти болгар Північного Причорномор'я, а С.О.Ромашов регіоном їх розселення називав Східне Приазов'я [85]. Якщо припущення дослідників, незважаючи на відмінності, відповідали дійсності, то кримсько-причорноморський напрям зовнішньої політики Русі виглядатиме досить рельєфним.

Проте час правління Володимира не характеризується дальшим розвитком традиційної східної політики, що було пов'язане з боротьбою Русі проти небезпечного суперника — печенігів. Вона вимагала величезних зусиль київської адміністрації. Витрати на будівництво фортифікаційних споруд, фортець-"градів", організацію відсічі нападникам, безумовно, негативно позначилися на процесі консолідації Русі. Останній період правління Володимира Святославича проходив під акомпанемент тривалої війни з печенігами і не запам'ятався літописцям яскравими подіями. На Русі стали чітко виявлятися ознаки кризи. Саме в цей час вона стала привертати увагу сусідів: скандинавів, поляків, німців, побічно візантійців. Польські дослідники висловили припущення про тісний зв'язок германо-візантійської війни на Апенінському півострові з політикою Германії щодо Русі, оскільки в Італії на боці греків воював варяго-руський корпус [86]. Непрямим доказом участі Візантії в подіях літа 1018 р. у Києві є згадка саксонського хроніста Тітмара про переговори польського посольства з греками під час перебування польського князя Болеслава в столиці Русі.

Запровадження християнства наприкінці X ст. зумовило зростання уваги до Русі в європейському світі. Вже у XI ст. Русь підтримувала дипломатичні відносини не тільки з сусідами, а й віддаленими країнами, наприклад Францією. Щоправда, нова релігія повільно набувала прихильників у сільській місцевості де мешкала більшість населення країни. В.В.Седов довів, що тут християнство почало робити значні кроки тільки після нашествия монгольських полчищ [87]. Але у великих містах, центрах регіонів нове віросповідання почало поширюватися за півтора століття до офіційного хрещення Русі, у часи Володимира Святославича. Саме в цих містах бували іноземці, і на підставі їх вражень від подорожей до Східної Європи у світі складався образ східнослов'янської країни. Благовірним християнським володарем "сильним державою і багатством" представляє Володимира в листі до германського короля Генріха II фанатичний архієпископ Бруно Кверфуртський [88]. Саксонські лицарі, учасники походу польського князя Болеслава на Київ, були вражені великою кількістю церков у столиці Русі [89]. І, нарешті, в 70-х роках XI ст. германський хроніст і географ Адам Бременський мав вагомі підстави твердити, що Київ є "суперником константинопольського скіпетра, яскравою окрасою Греції" (під останньою автор мав на увазі весь православний світ, — *О. Г.*) [90].

Системний розгляд закономірностей і основних напрямків зовнішньої політики Русі IX—X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі, показує тісну залежність дій східнослов'янської знаті на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського населення. Одним з найважливіших стрижневих факторів політичного розвитку Русі цього часу були збирання і реалізація данини. Пов'язане з ними підкорення Києву та іншим державотворчим центрам земель інших слов'янських угруповань входило до сфери об'єднавчої політики, яку до моменту включення їх до адміністративної структури Русі можна розглядати як частину зовнішньополітичної діяльності. Міжнародні зв'язки Русі розвивалися паралельно з еволюцією давньоруської дипломатичної служби, що виявилось в удосконаленні системи укладання угод, практики посольської діяльності, у тісному зв'язку з процесом сприйняття слов'янами світової релігії — християнства, ідеологічно-культурними надбаннями, що прийшли на Русь з новою вірою.

- 1—2. *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.—К, 1988.—С. 187—197.
3. История крестьянства в Европе Эпоха феодализма.—М, 1985.—Т.1 — С. 27—28 (автор — А. Я. Шевеленко), *Курбатов Г.Л.* История Византии.— М, 1984. С. 97.
4. Історіографію питання (але далеко не повну) див: *Пауцто В.Т.* Итоги и задачи изучения внешней политики Русского государства с древнейших времен до начала XVII а // Итоги и задачи изучения внешней политики России.— М, 1981.—С.8—81; Советская историография Киевской Руси,—Л, 1978.—С. 177—221 (атори — М.Б.Свердлов, О. Е. Липшиць, Р. М.Мавродіна); та ін.
5. *Левченко М.І.* Очерки по истории русско-византийских отношений IX-XIV вв.—М; Л, 1959; *Ромм Б.Я.* Панство и Русь в X—XV вв.— М; Л, 1959; *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв.— М., 1964; *Каргалов В.В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники.— М, 1967; *Шаскольский И. П.* Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII—XIII вв.— Л., 1968; та ін.
6. *Пауцто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси.— М, 1968.
7. *Пауцто В.Т.* Древняя Русь—великая держава средневекового мира // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации.— М, 1983,—С.47—61; *Пауцто В.Т.* Опыт периодизации истории русской дипломатии (ранний и развитый феодализм) // Древнейшие государства на территории СССР.— 1982 г.— М., 1984.— С.6—25; та ін.
8. *Исаевич Я.Д.* "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М, 1972.—С. 107—124; *Кучера М.П.* Змиевые валы Среднего Поднепровья.— К, 1987; Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975 (авторы — П,П.Толочко, М.П.Кучера, С.О.Плетньова та ін.); *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.—К, 1980; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси.— К, 1985; *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (IX—первая треть XII вв.).—К., 1988; *Коринный Н.Н.* Переяславская земля X—первой половины XIII века.—К, 1992; *Сахаров А.Н.* Дипломатия древней Руси,—М, 1980; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава.— М, 1982; *Литаврин Г.Г.* Представления "варваров" о Византии и византийцах в VI—X вв. // Византийский временник. -1986.-Т. 46.- С 100-108; та ін.
9. *Королюк В.Д.* Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М, 1972 — С. 17—18. Інший погляд на сутність "племінних княжінь" див: *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави,— ІС, 1993.—С. 18.

10. *Горский А.А.* Древнерусская дружина,— М, 1989.— С.25—38. В цій праці, на наш погляд, перебільшено рівень стратифікації та феодалізації давньоруського суспільства IX—X ст.
11. *Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР.—1981.—№ 1,—С.73.
12. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры,— М., 1972.— С.196-197.
13. *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе.—Л, 1985.
14. Історію торговельних зв'язків Русі див: *Новоселиць А./7, Пацуто ВТ.* Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII а) // История СССР,—1967—№ 3.—С.81—108; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX—середина XVII ст.).—К, 1992.—С5—89; та ін.
15. *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений IX-XIV в а-С.11-11
16. *Васильевский В.* Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии,—СПб, 1893.—С.1—79. В нашому тексті наведено власну хронологію подій, яка відрізняється у деяких деталях від хронології подій, наведеної у працях А.П.Новосельцева, А.М.Сахарова та інших дослідників.
17. *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси.— С.33—35.
18. *Насонов А.Н.* "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства.— М, 1951.—С25—33; *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской государственности,—Л, 1970,—С 72—110; та ін.
19. М.Ф.Котляр вважає, що ранньофеодальна держава виникла у східних слов'ян в середині IX ст. Див.: *Котляр М.Ф.* Утворення Давньоруської держави.—С.42—44.
20. В літературі сіверянські племена поділяють на західних та східних сіверян за часом включення їх до складу Русі. Проте, на нашу думку, цих угруповань було більше. Найбільш близька до полян група сіверянських племен з центром у Чернігові увійшла до складу "Руської землі" на момент утворення цього ранньополітичного формування, тобто ще у VIII ст. Інша їх частина була приєднана Олегом. Процес остаточного підкорення сіверян Русі завершився у другій половині X—на початку XI ст.
21. *Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica, Scripiores.—* Hannoverae, 1829 (далі —MGHS „ - V - I . - P 434.
22. *Новосельцев А.П.* Хазарское, государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.—С.207.
23. *Шаскольский И.П.* Известие Вертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроника. 1980 г.—М. 1981.—С43—51. Погоджуючись з основними положеннями цієї праці, водночас вважаємо дещо категоричним висновок її автора про те, що матеріал Бертинських аналіз є свідченням існування держави у східних слов'ян. Інший погляд див: *Петрухин В.Я.* Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение.—1993.— № 3.-С. 70.

24. *Новосельцев П.П.* К вопросу о древнейшем титуле русского князя // История СССР.—1982.— № 4.—С. 150-159.
25. *Фроянов И.Я.* Об историческом значении "крещения Руси" // Генезис и развитие феодализма в России,—Л, 1987.—С.37—41; *Ранов О.М.* Русская церковь в IX—первой трети XII в.—М, 1988.—С73.
26. *Васильевский В.* Русско-византийские исследования.—С.68.
27. *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси.—М, 1987.—С. 137—138; *Боровський Я.Є.* Світогляд давніх киян.—К, 1992.—С.8.
28. *Новосельцев А.П.* Хазария в системе международных отношений VIII—IX веков // Вопросы истории.—1987,—№ 2.—С. 32.
29. *Овчинников Александр.* Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції.—Львів, 1993.—С. 19—21 (не всі висновки праці, особливо щодо темпів державотворення у цьому регіоні, є незаперечними). Нині складно навести серйозні аргументи на користь існування в IV—VIII ст. великого протодержавного Дулібського союзу, що порівняно нещодавно вважалося майже незаперечним фактом. Див, наприклад: *Исаевич Я.Д.* "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами.—С114—115.
30. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М., 1982.—С. 258-284.
31. Повесть временных лет.—М, 1950 (далі—ПВА).—С.18—20. Спроби деяких авторів використати для аналізу давньоруських історичних реалій матеріали праці арабського автора аль-Масуді виглядають, на нашу думку, досить гіпотетичними. Див: *Ковалевский А.П.* Славяне и их соседи в первой половине X века по данным аль-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений,—М, 1973,—С. 62—79.
32. *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе.—С.211.
33. *Pritzak Omeljan.* At the dawn of Christianity in Rus: East meet West // Proceeding of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus—Ukraine.—Harvard Ukrainian Studies, 1988.-1989.-Vol. XII—XIII.—P.87-113.
34. *Зоценко В.И.* Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX—X вв. // Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии.—М, 1985.—С. 126—127.
35. *Курбатов Г.Л.* Византия и Русь в IX—X вв. (некоторые аспекты социально-экономических отношений) // Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности,—Л, 1988.—Вып. 1.—С. 223—226.
36. *Ловягин Е.* Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение—1882—Ч. 2.—С. 432.
37. *Шахаров АН.* Дипломатия древней Руси,—С.67—69.
38. Цит.за: *Голубинский ЕЕ.* История русской церкви.—М, 1880.
39. *Ибн-Хордадбех.* Книга путей и стран.—Баку, 1987,—С. 1247.

40. ПВЛ.—4.1.С.40—41.
41. Там само,—С.14.
42. Opis grodow i terytoryów z północnej strony Dunaju, czyli Geograf Bawarski.—Lwów, 1917.—S.4. Нещодавній висновок О.В.Назаренка про походження пам'ятки з кола св.Мефодія виглядає вірогідним і значно збільшує достовірність інформації пам'ятки (*Назаренко А. В. Кирилло-мефодиевская миссия и Русь: Некоторые источниковедческие наблюдения над "Баварским географом"*) // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории.— М, 1993.—С. 57-59).
43. *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // Укр.істор.журн.—1991.— № 11,—С.24-35.
44. *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— М, 1965.—С 34—51; *Кирпичников А.И, Дубов Л.В, Лебедев Г.С.* Русь и варяги // Славяне и Русь.— М, 1968.—С189—197.
45. *Горский АА* Древнерусская дружина.—G 27.
46. *Новосельцев А.П.* Арабские источники об общественном строе славян IX—первой половины X в. // Социально-экономическое развитие России.— М, 1986.—С.22—27.
47. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР в 20 томах.— М, 1982.—С.248-256.
48. *Soloviev A.V.* L'organisation de l'état russe au X e siècle // L'Europe aux IX—XI e siècles.— Varsoviae, 1968. Цит. за: *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в древней Руси.— М, 1983.—С34.
49. *Мельникова Е.А.* Предпосылки возникновения и характер "Северной конфедерации племен" // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории.— М, 1993.—С.53—55.
50. ПВЛ.—Ч.1.—С.96, 101; Патерик Киево-Печерского монастыря.—СПб, 1911.—С.101—105, *Яжджевский К.* Элементы древнерусской культуры в центральной Польше // Древняя Русь и славяне.— М, 1978.—С 213—218.
51. *Пашуто В.Т.* Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы // Скандинавский сборник.—Таллин, 1970.—Вып. 15.—С.55; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* "Ряд" легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Славяне и их соседи: Международные отношения в эпоху феодализма,— М, 1985.—С.142.
52. *Ловмянский Х.* Русь и норманы.— М, 1985.—С.141
53. ПВЛ.-4.1.-С.21.
54. Там само,—С26, 31.
55. *Бибиков М.В.* Комментарий // *Константин Багрянородный* Об управлении империей,—М, 1989.—С.278—280.
56. ПВЛ -4.1.-С.21.
57. *Шушарин В.П.* Русско-венгерские отношения в IX в // Международные связи России до XVII в.— М, 1961,—С.132—149.

58. История Венгрии. — М, 1970. —Т.1. —С107—110, тор—В.П.Шушарин).
59. *Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси. —М., 1987.— С 38-42.
60. Про "Русский закон" див: *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде— М, 1988.
61. ПВЛ.— 4.1.-С31.
62. Там само,—С 31
63. Там само.—С24.
64. М.Б.Свердлов помилково вважає, що в часи Святослава вже не було племінних князів (*Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального обществ;! в древней Руси.—С.33).
65. *Лев Диакон.* История,— М, 1988,—Кн.6. —С.57.
66. *Багрянородный Константин.* Об управлении империей,—С.45, 47.
67. *Петрухин И.Я., Пушкина Т.А.* Русское христианство до крещения Руси: археологические и письменные источники // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы. — М, 1993. - С 62-64.
68. *Рыбаков Б.А.* Язычество древней Руси.— М, 1987,—С.452—454; *Lowmiński H.* Zagadnienie politeinismus towarzyskiego // Przeglad historyczny.—1984.— № 4.—S. 656—691.
69. Пор: *Прицак Омелян.* Коли і де хрестилася Ольга? // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.—Т.ССХУ.—Львів, 1993.—С144, де автор применшує міжнародний аспект хрещення Ольги в Константинополі, зводить його до звичайного приватного акту і перебільшує значення контактів Русі із Заходом.
70. *Головко А.Б.* "Ромейская империя" в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века.— М, 1990.—С. 91.
71. ПВЛ.-4.1.-С.48.
72. *Моця А.П., Сыромятников' А.К.* Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов // Древнерусский город.—К, 1984.— С. 84—87.
73. *Назаренко А.В.* Русь и Германия во второй половине X века. Начало политических взаимоотношений.— Автореферат канд.дис,— М, 1989.— С. 7—20; *Назаренко А.Я.* Русь и Германия в 70-е годы X века // *Russia Medievalis.* —München, 1987.—Т.VI, I,—С38—89; *Назаренко А.Д.* Русь и Германия при Святославе Игоревиче / после 959—972 гг.) // История СССР.-1990.-№ 2,—С60-74.
74. *Lowmiński H.* Zagadnienie politeizmu słowiańskiego.—S.676.
75. ПВЛ.-4.1.-С45.
76. *Диакон Лее.* История.—Кн. 6.—С. 56; *Литаврин Г.Г.* Представления "варваров" о Византии и византийцах в VI—X вв.—С.107.
77. *Колесницкий Н.Ф.* "Священная Римская империя": притязания и действительность.— М, 1977.—С.48—50.
78. *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.—С 224—226.

79. Про адміністративну реформу князя Володимира див.: *Брайчевський Михайло*. Адміністративна реформа Володимира Святого: (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції, — Львів, 1993, — Т. ССХУ. — С. 138—146.
80. *Лабунька Мирослав*. Релігійні центри та їх місії до Києва і Київської Русі від Ольги до Володимира // Записки НТШ, — Праці історико-філософської секції, — Т. ССХV. — С. 130—134.
81. *Литаврин Г.Г.* Война Руси против Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов, — М, 1972. — С. 219—222.
82. *Гидло А.В.* Восточный поход Святослава: (К вопросу о начале Тмутаракани) // Проблемы истории феодальной России, — Л, 1971. — С. 60-68.
83. ПВЛ. - Ч. 1. - С. 59.
84. *Греков В.Д.* Волжские болгары в IX—X вв. // Исторические записки. - 1945. - Т. 14. - С. 13.
85. *Новосельцев АН*. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — С. 227; *Ромашов С.А.* Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. — М, 1993, — С. 66—68.
86. *Грabsкий А.Ф.* По поводу польско-византийских отношений в начале XI века // Византийский временник. — М, 1958, — Т. 14. — С. 177—181.
87. *Седов В.В.* Распространение христианства в Древней Руси: (по археологическим данным) // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси, — М, 1987. — С. 40—42.
88. *Epistola Brunonis ad Henricum regem* // Monumenta Poloniae Historica. — Lwow, 1864. — Т. 1. - P. 224.
89. *Thietmari chronicon*. — L. 8, 24. Цит. за: *Kronika Thietmara* — Poznan, 1953.
90. *Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* // MGHSS. - Hannoverae, 1854. - V. 7. - P. 313 (L. 2, 22).